

Організація управління Православної Церкви в Україні восени 1918 р.: автономія канонічна і фактична

За змістом церковних канонів зміни в адміністративно-церковному устрої слідують за змінами в устрої адміністративно-державному. Дискусійним залишається тільки ступінь адекватності певних форм організації церковного управління новим політичним утворенням. Повна самостійність (автокефалія) Православної Церкви в рамках окремої держави досягається тільки за умови одночасної підтримки такої ідеї владою церковною і світською. Але, якщо держава завжди захищався в тому, аби вищі органи керівництва Церквою знаходились на її території, то Церква (єпископат, клір, вірні), в силу різних причин може не виявляти такого бажання. Однак, відмовляючись від повного усамостійнення, Церква не може абсолютно ігнорувати реалії, які вимагають самоорганізації в новій державі. Прийнятий влітку 1918 р., на 2-й сесії Всеукраїнського Православного Собору проект Положення про Вище Управління Православної Церкви на Україні, проголошував таку самоорганізацію з мінімальним ступенем самостійності. По суті, церковно-адміністративний статус Церкви в Україні не відрізнявся від статусу звичайного митрополічного округу. Прерогативи, що залишались у Патріарха (затвердження Київського митрополита, благословіння-затвердження єпархіальних архієреїв, благословіння-дозвіл на скликання церковних соборів на Україні, право вишого суду над усіма єпископами українських єпархій), робили автономію формальною. При затвердженні цього «Положення» на Всеросійському Помісному Соборі (7(20) вересня), це було ще раз підкреслено додатковою вказівкою на обов'язковість всіх рішень центральної церковної влади для українських єпархій. Такий проект априорі не міг задовольнити державну владу, але цілком влаштував місцевий єпископат. З одного боку, вони нібито йшли на поступки, а з іншого — фіксували свою належність до єдиної Російської церкви — інституції, що репрезентувала колишню єдину державу. Подібна лінія поведінки була б логічною, якби центр (Патріарх, Російська світська влада) дійсно б уособлювали силу та мали реальні важелі впливу на ситуацію в українських єпархіях. Насправді складалась зовсім інша ситуація: Церква в Україні, перебуваючи під покровительством держави, сама ставала дедалі сильнішим центром, мало-підконтрольним Церкві в Росії. Ознаки цього виявились вже на першому етапі самоорганізації — восени 1918 р. Однак це призводило до дуже своєрідного становища, аналогів якому Православний світ майже не знав: частина церкви в рамках національної держави брала на себе вирішення загальноцерковних питань, але не вимагала закріплення якихось своїх переваг юридично.

Насамперед потрібно відзначити, що в 1917-1918 рр. вся Російська Православна Церква переживала етап кардинальної реорганізації управління. Його форми не були остаточно усталені, а це додатково проковувало боротьбу за прерогативи влади в середовищі єпископату. Не вирішеним було питання про митрополічні округи і особливості взаємовідносин керівників цих округів з Патріархом. Формально митрополит Антоній (Храповицький) не вимагав додаткових повноважень, але на практиці, декларуючи навіть в дрібницях повну підлеглість Патріаршій волі, виходив за рамки своєї компетенції і на власний розсуд вирішував принципові питання загальноцерковного значення. На нижньому рівні — продовжувалось певне протистояння між єпархіальними архієреями та вікаріями. Останні бажали мати більший ступінь самостійності в адміністративних справах, а в ідеалі — виділення їх вікаріатств в окремі єпархії. Хоча Всеросійський Собор частково вирішив цю проблему і розширив коло справ, які мали бути у віданні вікаріїв, але втілення цього рішення в життя призводило до багатьох непорозумінь та конфліктів. Яскравим прикладом цьому може слугувати ситуація, що склалась навколо організації управління на приєднаних до Української Держави територіях. В церковно-адміністративному розумінні це були частини неукраїнських єпархій: Курської, Мінської та Могилівської. Саме навколо підпорядкування цих районів і розгорнулася боротьба, в якій виявились серйозні протиріччя, пов'язані з перерозподілом влади в церкві.

Першим ініціативу виявив вікарій Курської єпархії єпископ Білгородський Никодим (Кононов). В своєму листі (19 червня (2 липня) 1918 р.) він пропонував відновити давню самостійну Білгородську єпархію («кафедру святителя Йоасафа (Горленко)»), утворивши її з частини Курської, що відійшла до України. Преосвященний Никодим вважав доцільним вже на найближчому обласному з'їзді вирішити питання переходу до самостійного єпархіального життя на першоснових його облаштування в Україні і просити владу Київського та Український Собор «исходатайствовать благословеніє Святейшого Патріарха і начати жить самостійною єпархіальною життям под отческою рукою первоіерарха Киевского». З цим проханням єпископ Никодим звертався і до Всеукраїнського Собору (16 (29) червня).

Десять лізніше (20 серпня (2 вересня) та 22 серпня (4 вересня)) подібне прохання висловив і єпископ Гомельський Варлаам (Ряшенцев). В листах до В.Зінківського він просив посприяти відкриттю Поліської єпархії та приєднати Гомель до неї, пропонуючи навіть готові кошториси для такої реорганізації. Однак, державна влада схилилась до іншої форми вирішення цих проблем. В.Зінківський написав листа Патріархові з пропозицією доручити нагляд за церковним життям Полісся архієпископові Свєлогію (Георгієвському) чи комусь з вікаріїв Волинської єпархії. Постановою від 10(23) серпня 1918 р. Патріарх та Вища Церковна Рада доручили такий нагляд єпископу Крем'янському Діонісію (Валединському). До отримання відповіді Патріарха розглядався також варіант приєднання цих територій

до Чернігівської єпархії (лист міністра сповідань до архієпископа Могилівського Константина (Буличова) від 29 серпня): Архієпископ Мінський Георгій (Ярошевський) сам намагався вирішити проблеми приєднаних до України повітів Мінщини. Він просив Міністерство ісповідань гроші на утримання церковних територій, що відійшли до України, пересилати через Мінське єпархіальне начальство⁷.

Рішення про передачу управління єпископу Діонісію викликало протести обох (Мінського і Могилівського) архієреїв: вони написали відповідні листи Патріархові. В листі архієпископа Константина (2(15) жовтня), зокрема, вказувалося, що рішення передати управління єпископу Діонісію призвело до подвійного управління, коли на одного вікарія припало 2 єпархіальні архієреї (один з яких сам був вікарієм Волинської єпархії). А тому, зважаючи на клопотання населення Могилівської єпархії про приєднання до України, він вважав доцільним не змінювати систему управління⁸. 29 жовтня (11 листопада) Патріарх та Вища Церковна Рада постановили увільнити єпископа Діонісія від догляду управління Гомельським повітом, про що було повідомлено і в Міністерство ісповідань, і в канцелярію митрополита⁹. Однак, і світська, і духовна влада фактично проігнорували це рішення.

Архієпископ Георгій закликав духовенство не визнавати розпоряджень єпископа Діонісія, а в доповіді митрополиту Антонію 21 жовтня (8 листопада) вказав, що, на його думку, доручення догляду стосується тільки місіонерських справ, але не всієї сфери управління¹⁰. Одночасно він апелював до Міністерства ісповідань з вимогою звертатись з усіх справ «української» частини єпархії безпосередньо до нього¹¹.

Не зважаючи на ці протести, єпископ Діонісій приступив до управління Поліськими повітами. Він висловив потребу в організації окремої канцелярії (лист в міністерство ісповідань 1(14) жовтня)¹², визначив функції єпископа Варлаама як свого помічника і розпорядився поминати своє ім'я після поминання імен єпархіальних архієреїв¹³. 9(22) листопада Всеукраїнським Церковним Собором було прийнято Положення про Поліське Духовне Управління, а 20 листопада (3 грудня) в листі до Патріарха митрополит Антоній підтримав ці, далеко не бездоганні з канонічної точки зору, дії єпископа Діонісія¹⁴. Представники від Гомельщини були допущені на Собор, а правила виборів митрополитом Антонієм було запропоновано узгодити єпископам Варлааму і Діонісію¹⁵. Єпархіальні архієреї, що продовжували протестувати проти неканонічного, з їх точки зору, переділу влади, при цьому взагалі ігнорувались. Більше того, митрополит Антоній відмінив розпорядження архієпископа Георгія про невизнання розпоряджень єпископа Діонісія. Це змушувало їх шукати підтримки у світської влади. 18(31) листопада архієпископ Константин доводив до відома міністерства сповідань що, оскільки він перейшов у Гомель, всі права єпископа Діонісія втрачають свою чинність¹⁶. А архієпископ Георгій ще й 4(17) січня 1919 р. просив міністерство культів підтвердити його повноваження по керуванню повітами Мінської єпархії, що підпадали під юрисдикцію Поліського Духовного Управління¹⁷.

Таким чином, ситуація навколо управління Поліськими повітами висвітлює приховану боротьбу за владу всередині церкви. Хоча претензії були до дій єпископа Діонісія, цілком очевидним було те, що він міг діяти так впевнено тільки за підтримки з боку митрополита Антонія та архієпископа Євлогія. Залишаючись формально непричетними, вони намагались посилити свою владу за рахунок поширення юрисдикції на приєднані території.

Ситуація на Курщині була не менш складною. По-перше, території, що відійшли до України, виходили до складу 2-х вікаріатств: Білгородського та Рильського. Єпископ Рильський Аполінарій (Кошевой) спочатку погоджувався на організацію спільного управління з єпископом Никодимом, але потім відмовився від такого рішення. По-друге, на відміну від Полісся, що було доручено під догляд вікарію сусідньої з ним Волинської єпархії, в найближчій до Курщини Харківській єпархії залишився у вересні тільки один правлячий архієрей-єпископ Сумський Митрофан (Абрамов), а це унеможливило подібне рішення. Претензії єпископа Никодима, що клопотався про відновлення Білгородської єпархії, несподівано наштовхнулись на опір митрополита Антонія, який протегував єпископу Аполінарію (цікаво, що після арешту митрополита, саме єпископ Аполінарій був призначений Собором Єпископів керуючим Київської єпархії, хоча в управління не вступив, оскільки захворів тифом)¹⁸.

На Всеукраїнському Соборі розгорнулись дебати з цього приводу. Архієпископ Євлогій підтримав ідею створення єдиного управління. Він мотивував це тим, що роз'єднання буде послаблювати єпархіальне життя (як приклад наводилась ситуація з Холмською єпархією). Перемогла, однак, позиція митрополита Антонія (роздільне управління, при якому Білгородський і Курський архієреї зносились один з одним, як рівні). Єпископ Никодим змушений був підкоритись цьому рішенням. Щоб підкреслити свою незацікавленість і готовність визнати будь-яке рішення Собору, він відмовився від призначеної платні. Владика також заявив, що в нього були представники Курського архієпископа, які пропонували йому виділення Білгородщини в окрему єпархії. Цю пропозицію він відкинув, про що просив Собор та Київського митрополита доповісти Патріархові¹⁹.

Рішення, що були прийняті в даному випадку, свідчили про обережність митрополита Антонія. Він не ризикнув благословити створення єдиного управління, оскільки, на відміну від Полісся, де сам Патріарх створив прецедент, виділивши території під єдиний догляд, це вже було б безпосередньо його рішення. Однак і в цьому випадку досягалась та сама мета — розширення юрисдикції Київського митрополита за рахунок розповсюдження її на приєднані частини з інших єпархій РПЦ.

Дещо по-новому в цих обставинах проявились деякі аспекти управління Холмською єпархією. Керуючим цією єпархією вважався архієпископ Євлогій, але керівні органи перебували в евакуації в Москві (Холмська Духовна Колегія), що ускладнювало координацію роботи з біженцями з Холмської єпархії²⁰. Архієпископ Євлогій звернувся у вересні 1918 р. до міністерства ісповідань з проханням підтримати православне духовенство на території Холмської єпархії, оскільки місцева світська влада не визнавала правомочності існування Російської Православної Церкви на цих теренах²¹. Стояло питання збереження цього краю в сфері впливу РПЦ. Центральна церковна влада не могла жодним чином вирішувати це питання, хоча раніше всі Холмські духовні установи підтримувались централізовано,

за рахунок спеціальних коштів Священного Синоду для духовенства Західного краю. Високопреосвященний Євлогій просив 10(23) листопада про видачу цих сум з кредиту української скарбниці²⁸.

Справа організації управління Холмської єпархії теж не обійшлась без певних накладок. Єпископ Діонісій вимагав передачі справ, що стосувались деяких повітів Холмщини з Холмської духовної колегії, а також і відповідної частини коштів, їй призначених²⁹, у своїй доповіді міністру внутрішніх справ він назвав колегію установою неканонічною та безвідповідальною³⁰. Однак, більше це питання Пресосященним Діонісієм не піднімалося, і всі проблеми, пов'язані з Холмщиною, вирішувались архієпископом Євлогієм. Від імені єпархіального з'їзду владика Євлогій звернувся до гетьмана (1 жовтня 1918 р.) з проханням посприяти поверненню духовенства на окуповані території³¹. Міністерство ісповідань клопоталось перед Міністерством закордонних справ про отримання від уряду Австро-Угорщини дозволу єпископу Володимир-Волинському Фаддею (Успенському) відвідувати паству цих районів³².

Таким чином, вирішення питання Холмщини, що мало важливе значення для всієї Російської Церкви, змістилось на місцевий рівень. Церква намагалась використати Українську світську владу для збереження своєї присутності на західних околицях колишньої імперії. Архієпископ Євлогій був продовжувачем дореволюційної політики в цьому питанні, але тактику дій він визначав самостійно. Те саме можна сказати і відносно дій митрополита Антонія по відношенню до Румунської церкви, з якою інтереси РПЦ перетнулися на території Кишинівської єпархії.

Територія Бессарабії на початку 1918 р. була окупована Румунією. Разом із зміною юрисдикції змінилось і підпорядкування церковне: єпископи Російської Православної Церкви Анастасій (Грибановський) Кишинівський, Діонісій (Сосновський) Ізмаїльський, та Гавриїл (Чепура) Білгород-Дністровський, змушені були покинути свої кафедри, які зайняли румунські архієреї. Патріарх Тихон в листі 23 травня (5 червня) 1918 р. до митрополита Молдавського і Сучавського Пимена висловив протест таким діям Румунської Православної Церкви, але реально він ніяк не міг впливати на ситуацію. Цю справу взяв на себе митрополит Антоній. В листі до гетьмана (26 вересня (9 жовтня)) він попросив підтримки державної влади у справі підпорядкування Хотина в церковно-адміністративному відношенні Подільській єпархії³³. Духовним життям Хотинського повіту мав опікуватись новопризначений вікарій, єпископ Вінницький Амвросій (Полянський). МЗС оперативно підготував відповідне клопотання³⁴ (митрополит кваліфікував світську владу, посиляючись на небезпеку підкорення цього району Буковинському архієрєві). Рятувалося те, що ще можна було врятувати. І хоча на території Кишинівської єпархії не залишалось жодного єпископа РПЦ, проект розподілу на митрополіччя округи, складений на 3-й сесії Собору, до Херсонського округу відніс і її³⁵. Вища церковна влада на Україні намагалась зберегти юрисдикцію Російської Православної Церкви на територіях бушвої імперії, а де це було неможливо, хоча б зафіксувати свої претензії. Показовим в цьому контексті є лист митрополита Антонія до Голови Ради Міністрів від 5 вересня 1918 р.³⁶

Митрополит просив про забезпечення йому можливості відвідувати паству в Галичині. Але аргументував він свої права на це дуже неординарно: крім того, що він за титулом митрополит Київський і Галицький, Високопреосвященний Антоній вказував ще й на те, що він особисто є єкзархом Константинопольського Патріарха для православних галичан. Ці повноваження були надані йому в 1910 р. Патріархом Іоакімом та підтвержені наступним Патріархом Германом. Тому він є архієпископом Галичини і як митрополит Київський РПЦ, і як єкзарх Вселенського Патріарха. Владика намагався максимально використати тодішню політичну ситуацію: «С одделением Украины устраниется и почва для обвинений в москвофильских агитациях Киевских митрополитов. «Митрополит Антоний, таким чином, переводив вирішення проблеми присутності Православної Церкви в переважно греко-католицькій Галичині на свій персональний рівень.

До таких дій його підштовхувала загальна непевна ситуація в Російській Православній Церкві. Всеросійський Собор закінчив свою роботу. Патріарх, Священний Синод і Вища Церковна Рада не могли повноцінно працювати в умовах посилення більшовицького терору. У вересні 1918 р. київські газети облетіла звістка про арешт і розстріл Патріарха Тихона³⁷. В Україну намагались потрапити не лише священники з Радянської Росії (проханнями про надання їм місць була переважена канцелярія Київського митрополита), але й єпископи. 22 жовтня (1 листопада) Свфимій, єпископ Якутський і Вілюйський, просив про переїзд на Україну³⁸. 19 жовтня (1 листопада) 1918 р. Патріарх та Вища Церковна Рада звернулись до митрополита Антонія з проханням призначити місце проживання архієрєям, перебуваючим на покої, – єпископам Філарету та Антонію³⁹. Аналогічне прохання було висловлено і щодо колишнього Серапульського єпископа Амвросія⁴⁰. В Україну восени 1918 р. переїхали також єпископ Сергій (Лавров) Новоросійський, Феодосій (Федосеев), архієпископ Смоленський, Георгій (Ярошевський), архієпископ Мінський, єпископ Гавриїл (Чепура), з Білгород-Дністровська переведений на Челябінську кафедру, куди не зміг виїхати, Діонісій (Сосновський), єпископ Ізмаїльський (помер в жовтні, похований в Михайлівському Золотоверхому монастирі)⁴¹. На початку жовтня сюди ж прибув протопресвітер Російської армії та флоту Георгій Шавельський. Були плани перевезти в Україну і самого Патріарха. Таким чином, в безпосередньому підпорядкуванні або в сфері впливу митрополита Антонія опинилась ледь не половина діючого єпископату Російської церкви. Це посилювало його позиції та надавало більшої свободи дій. Потрібно відзначити, однак, що характер цих дій не мав якогось «сепаратистського» підтексту. Навпаки, митрополит Антоній перебирав на себе вирішення загальноцерковних проблем, підміняючи центральні органи церковного управління в тих випадках, в яких вони не могли діяти за тодішніх умов. Наприклад, з подання митрополита було вирішено принципове питання про представництво Православної Церкви на майбутній мирній конференції, висловлено доручення митрополиту Херсонському Платону (Рождественському) налагодити зв'язки з православним населенням в Північній Америці⁴², виділені кошти росіянам-військовополоненим для повернення додому⁴³ тощо. Та все ж таки, в деяких питаннях таке перебирання влади на себе призводило і до відступу від рішень Помісного Всеросійського Собору (справа з підпорядкуванням

і статутом Духовних Академій, керівництвом військовим духовенством). Це свідчило про те, що взявши на себе функції рятівника церкви митрополит Антоній (Храповицький) не зупинявся і перед ревізією деяких нових постанов і рішень, тим більше, що тільки на території України (тобто підконтрольній йому) була можлива їх практична реалізація.

Поступово сходила нанівець і участь владик з українських єпархій в діяльності Святейшого Синоду. Митрополит Антоній, єдиний (окрім Патріарха) постійний член Синоду, не був у Москві ще з квітня 1918 р., а з жовтня там перестали бути й інші архієреї. 4(17) жовтня до Москви був відряджений єпископ Острозький Аверкій (Кедров). В проханні до Генерального консула України він так пояснював мету своєї місії: «Мое духовное начальство послало меня из Киева в Москву для разрешения некоторых вопросов и для ликвидации некоторых дел, в связи с образованием на Украине самостоятельной Церкви».

В виду цього архипастыри Української Церкви — митрополит Київський, архієпископ Волинський і єпископ Чернігівський, поручили мне привести из Москвы некоторые дела и книги, необходимые в виду образования в Киеве Священного Синода Украинской Церкви, а также привести некоторые лично им принадлежащие вещи, оставленные ими в Москве во время пребывания их здесь в качестве членов Российского Синода»¹⁹. В переліку речей, що був поданий разом з проханням, крім архієрейських вбрань, значились валізи та ящики з книгами. Судячи з передбачуваної ваги (5,10,16 пудів), в Україну мала бути перевезена частина документації та архівів органів центрального управління Церквою. Питання їх евакуації архієреями вважалося за найбільш важливе, тоді як всі проблеми пов'язані з поверненням майна українських єпархій вони повністю перекладали на світську владу.

Політичні обставини завадили організації роботи Собору єпископів України (повноцінно діяв з 24 листопада (7 грудня) по 4-5 (17-18) грудня 1918 р.). З моменту арешту архієпископа Євлогія та митрополита Антонія владдою Директорії, Православна Церква в Україні вступає в період хаосу і дезорганізації управління разом з усією РПЦ.

З усього вищесказаного можна зробити такі висновки:

1) Хоча церковне управління діє за принципами, що відрізняються від системи політичного управління, але і в Церкві не може бути вакууму влади. Неможливість на практиці реалізувати владні prerogative центром призводить до поступового переходу de facto деяких з них в руки найсильнішої частини Церкви. На всі її рішення просилось (найчастіше — заднім числом) благословення в Патріарха. Формально в нього залишалось право veto. Однак, в силу того, що ці рішення не порушували канонів, не затверджуючи їх, центральна влада мала б запропонувати альтернативи, які не мала змоги реалізувати.

2) Відмовившись від усамостійнення (реальна автономія означала б крок до утворення Української Церкви, а владки Російської Православної Церкви на Україні (самоназва, прийнята на 3-й сесії Собору) не бажали її будувати), єпископат не відмовлявся від максимально можливих владних повноважень в рамках РПЦ. Специфічною рисою ситуації було те, що боротьба в середині єпископату не набула жодних національних ознак, тому високий ступінь фактичної самостійності Церкви в Україні ще не міг слугувати безпосередньо першоосновою для створення Помісної Церкви. Однак, за певних політичних обставин така еволюція могла б мати місце.

3) Сила Православної Церкви завжди полягала в симфонії з світською владою, і більші переваги має та Церква (в даному випадку — частина Церкви), що користується підтримкою держави. Але єпископат РПЦ зайняв двоїсту позицію, з одного боку намагаючись активно використовувати українську владу в питаннях збереження юрисдикції та впливу Російської Церкви на певних територіях, а з іншого — різко відкидаючи всі спроби держави тиснути на Церкву в питаннях її підпорядкування та врядування. Союз з державою був тактичний, а сприятливі умови в Україні розглядалися верхівкою Церкви як передумова для відродження єдиної Російської держави. В церковній періоді осені 1918 р, одним з лейтмотивів була тема відновлення сили РПЦ, що мала розпочатись з українських єпархій. Таким чином, Церква жила реставраційними сподіваннями, обережно самовизначаючись в складних політичних реаліях. Справа її дійсного канонічного усамостійнення вирішувалася саме в політичній сфері і залежала від стабільності Української державності.

¹ Собрание определений и постановлений Священного Собора Православной Российской Церкви. — М., 1918. — Вып.3. С.42.

² ЦДАВО України, ф.1071, оп.1, спр.82, арк.2-4.

³ Там само, спр.132, арк.10-11, 12-13.

⁴ Російський державний історичний архів (далі — РДА), ф.796, оп.445, спр.784, арк.16; ЦДАВО України, ф.1071, оп.1, спр.132, арк.1.

⁵ РДА, ф.796, оп.44, спр.784, арк.14.

⁶ ЦДАВО України, ф.1071, оп.1, спр.132, арк.9.

⁷ Там само, спр.164, арк.5; спр.122, арк.38.

⁸ РДА, ф.796, оп.445, спр.784, арк.21.

⁹ Там само, арк.20,23.

¹⁰ Там само, арк.29,35.

¹¹ ЦДАВО України, ф.1071, оп.1, спр.132, арк.50.

¹² Там само, спр.186, арк.1.

¹³ Там само, спр.132, арк.54-59 зв.

¹⁴ РДА, ф.796, оп.445, спр.784, арк.24.

¹⁵ ЦДАК України, ф.182, оп.1, спр.295, арк.153 зв.

¹⁶ ЦДАВО України, ф.1071, оп.1, спр.132, арк.49.

¹⁷ Там само, ф.1072, оп.1, спр.21, арк.24.

¹⁸ ЦДАК України, ф.127, оп.795, спр.16, арк.1.

¹⁹ «Слово» — 1918 — №№53 (4 грудня), 46 (26 листопада).

²⁰ ЦДАВО України, ф.799, оп.1, спр.26, арк.2.

²¹ Там само, ф.3766, оп.1, спр.178, арк.5.

²² Там само, ф.1072, оп.1, спр.50, арк.1-2.

²³ Там само, ф.107, оп.1, спр.132, арк.31; спр.165, арк.16.

²⁴ Там само, спр.132, арк.58.

²⁵ Там само, спр.122, арк.23,28.

²⁶ Там само, спр.143, арк.12-14.

²⁷ Там само, арк.2.

²⁸ Там само, ф.3766, оп.1, спр.178, арк.4.

²⁹ Там само, ф.3984, оп.3, спр.1, арк.18.

³⁰ Там само, ф.3766, оп.1, спр.157, арк.83-84 зв.

³¹ Киевская мысль. — №№168,169; Новое дело. — №14; Наша Родина. — №5; Рабочая газета. — №376 та ін.

³² ЦДАК України, ф.182, оп.2, спр.51, арк.14.

³³ РДА, ф.831, оп.1, спр.171, арк.1.

³⁴ ЦДАК України, ф.182, оп.1, спр.295, арк.164.

³⁵ Киевский православный вестник. — 1918. — №6 — С.105.

³⁶ «Слово». — 1918. — №№49,62.

³⁷ ЦДАК України, ф.127, оп.874, спр.187, арк.1-2 зв.

³⁸ ЦДАВО України, ф.1236, оп.1, спр.19, арк.7-8.